

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

магістра

(освітній рівень)

на тему: **«Громадська діяльність подружжя Софії та Олександра Русових в останній чверті XIX – на початку XX ст.»**

**«Alexander and Sophia Rusovy's activity in Gromadas
in the last quarter XIX- early XX century»**

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 0302 Історія та археологія
Прокопенко Анастасія Андріївна

Керівник к.і.н., доц. Синявська О. О. _____

Рецензент к.і.н., проф. Барвінська П. І. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ _____ від _____ 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № _____ від _____ 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК № 3

_____ Бачинська О. А.
(підпис)

_____ Сминтина О. В.
(підпис)

Одеса-2018

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження.....	9
1.1. Історіографія досліджуваної проблеми	9
1.2. Аналіз джерельної бази	17
Розділ II. Становлення світогляду подружжя Русових.....	24
2.1. Розгортання громадівського руху на Україні.....	24
2.2. Розвиток особистості О. Русова.....	30
2.3. Формування поглядів С. Русової.....	38
Розділ III. Громадсько-політична діяльність подружжя в останній чверті XIX ст.....	46
3.1. Вступ у лави громадівців. Діяльність у Київській громаді.....	46
3.2. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876 рр.).....	50
3.3. Петербург. Подружжя Русових і видання Шевченкового «Кобзаря» 1876 року.....	53
3.4. Громадська діяльність на Чернігівщині.....	59
3.5. Діяльність у громадах на Півдні України.....	63
3.6. Харківський період громадської діяльності подружжя.....	65
Розділ IV. Внесок Олександра та Софії Русових в українське громадське життя початку XX ст.....	71
4.1. Петербурзький період.....	71
4.2. Громадська діяльність Русових на завершенні подружнього життя..	76
Висновки.....	80
Список джерел та літератури.....	83
Додатки	

ВСТУП

«Жива, громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя. Стало живішати і старше громадянство, яке не завше можна було розкачати на якийсь новий, незвиклий крок у громадському поступованню...» [27, С. 44]

О. Лотоцький про подружжя Русових.

Сьогодні чимало українців працюють над розробленням національної ідеї, яка полягає в об'єднанні нації навколо спільної мети, спрямованої на розвиток державності. Витоки боротьби за національні права українців сягають другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли царська Росія вела великодержавну політику, а Австро-Угорщина, йдучи на поступки полякам, обмежувала права українців. Така політика зумовила виникнення руху за культурні та національні права українців, який дістав назву громадського руху.

Дослідженню цього періоду присвячена не одна праця, проте найбільш переконливо його можна вивчити через призму діяльності безпосередніх учасників та очевидців подій. Варто також зазначити, що і правильне усвідомлення у сучасній Україні державотворчих процесів практично неможливе без докладного і ґрунтовного вивчення минулого історичного досвіду попередніх поколінь і без розкриття діяльності видатних історичних постатей, які наполегливою працею та з усією відданістю та рішучістю тяжко прокладали шлях до створення Української незалежної держави. «...Саме персоналія, – зазначає О. Сухомлинська, – яку ми повертаємо з небуття, і своїм життям, і своїми ідеями підтверджує рух історії, її мінливість, непередбаченість і вразливість. На наших очах педагог, освітній

діяч оживає, персоніфікується, стає нашим сучасником» [99, С. 46]. У період національного відродження Україна у всьому світі сприймалася через працю видатних діячів.

Значну роль у громадсько-політичному житті України в останній чверті XIX – на початку XX ст. відіграли Олександр Олександрович Русов (1847-1915 рр.) – відомий історик, етнограф та фольклорист, земський статистик, редактор та видавець, та його дружина Софія Федорівна Русова (1856-1940 рр.) – видатний український педагог-практик, видавець, письменниця і професор. Окрім того, і Олександр Олександрович, і Софія Федорівна – активні діячі українських громад зазначеного періоду.

В радянську добу імена цих непересічних особистостей згадувались дуже рідко, насамперед з ідеологічних міркувань. Не дивно, що, починаючи з 30-х років XX ст., інформація про подружжя Русових була дуже обмеженою. У роки відновлення української державності інтерес дослідників до їх постатей помітно зріс. З'явився цілий ряд публікацій, які висвітлюють різноманітні періоди й аспекти життєвого і творчого шляху подружжя. Проте, аналізуючи ступінь дослідження поданої проблематики, можна зробити висновок, що їхня діяльність у складі громад вивчалася окремо один від одного, відсутнє ґрунтовне дослідження про їх спільну громадську діяльність, в основі якої не стільки особисті, шлюбні відносини, скільки партнерство, взаємовплив, спільні цілі та погляди Олександра та Софії Русових на проблеми української державності та її досягнення. Саме це і зумовлює **актуальність даної роботи**. Безперечно, докладне вивчення обраної теми має істотне наукове значення і цінність для сучасного етапу державотворення.

Мета дипломної роботи полягає у глибокому дослідженні та аналізі громадської діяльності Софії та Олександра Русових в останній чверті XIX –

на початку ХХ ст. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати стан вивчення проблеми на основі історіографії, розглянути та проаналізувати джерельну базу дипломної роботи;
- ознайомитись із біографічними відомостями Олександра та Софії Русових;
- з'ясувати вплив епохи, життєвих факторів і обставин на становлення особистостей згаданих діячів з метою прослідкувати формування їхніх поглядів та переконань в українофільському руслі;
- висвітлити основні події громадського руху в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. через призму громадсько-політичної діяльності подружжя Русових;
- створити своєрідний портрет подружжя, як активних діячів українського руху;
- розкрити роль Олександра та Софії Русових у діяльності громад та суспільно-політичному житті України в останній чверті ХІХ – поч. ХХ ст. загалом.

Об'єктом дослідження є розвиток українського національного руху в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. **Предметом** вивчення є внесок О. О. Русова та С. Ф. Русової у розвиток суспільно-політичного життя України в останній чверті ХІХ – на поч. ХХ ст., їх спільна участь в українських громадських і політичних організаціях, система поглядів подружжя на відродження національно-культурного життя українського народу.

Хронологічні межі зумовлені активізацією громадського руху в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. та участю подружжя у суспільно-політичному житті України з 70-х рр. ХІХ ст. до 1915 р., а також, враховуючи специфіку дослідження персоналій, роки життя Олександра

Олександровича та Софії Федорівни. Нижня межа визначається початком громадської діяльності подружжя (1870 р. – вступ О. Русова в Стару Громаду, у 1872 р. – С. Русової та їх знайомство), а верхня межа – передчасною смертю Олександра Русова, що не дозволяє продовжувати вивчати їхню суспільно-політичну та громадську роботу, як сумісну діяльність подружжя.

Територіальні межі роботи визначені регіональним поширенням руху і громадсько-політичною діяльністю подружжя у межах цього руху, зокрема включають території Наддніпрянщини – Київщину, Чернігівщину, Харківщину та Південну Україну, Вінниччину, а також Прагу та Петербург.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою і науковою розробкою теми, полягає у здійсненні системного аналізу соціально-політичних поглядів подружжя з виявленням їх впливу на політичне і культурне життя України перехідного періоду як основи для майбутніх історичних, біографічних та просопографічних досліджень. Наукова новизна теми дипломної роботи полягає також у відсутності її аналога в дослідницькій літературі.

Працюючи над поданою темою, були використані різноманітні **методи дослідження**, зокрема, історико-порівняльний, системний, аналізу та синтезу, описовий, біографічний, просопографічний. Враховуючи специфіку теми, базовим став історико-порівняльний метод. Одним із прикладів його застосування є порівняння життєвого шляху юних Олександра та Софії, протягом якого сформувались їхні основні моральні цінності, з метою виявити головні спільні та відмінні фактори впливу. Ще один приклад використання даного методу у роботі – співставлення різних джерел (щоденники О. О. Русова, мемуари С. Ф. Русової, спогади їхніх сучасників) та публікацій сучасних дослідників вдалося дійти висновків про інформативність та достовірність відображених в них подій громадського

руху, для розкриття в ньому ролі подружжя. Звичайно, в цьому випадку не unikнути суб'єктивного погляду авторів. Саме тому, аналізуючи джерельну базу, були використані методи аналізу та синтезу.

Для висвітлення теми був застосований системний підхід, при якому сам процес вивчення громадського руху постав як сукупність елементів, одним з яких є власний внесок Олександра та Софії Русових на рівні з іншими його видатними діячами.

Одним з ключових методів дослідження теми роботи став метод біографічний, оскільки аналіз громадської діяльності подружжя неможливий без з'ясування життєвих обставин, які вплинули на них. Просопографічний же метод дозволив створити портрет подружжя-однотумців, сприяв більш глибокому вивченню осіб, що проживали в один і той самий історичний час, були пов'язані шлюбними стосунками, особливостями родинного виховання, суміжним життєвим простором, морально-етичними цінностями, взаємовпливом та взаємною відповідальністю.

Під час написання дипломної роботи проаналізовано значний пласт **джерел та літератури**. Джерельну базу роботи складають головним чином наративні джерела – власне спогади та мемуари подружжя О. та С. Русових у вигляді останніх їх видань [14, 19] та спогади сучасників про Олександра Олександровича та Софію Федорівну (Ю. О. Русова [30], В. М. Хижнякова [31], І. Шрага [33], О. Г. Лотоцького [26-27], В. П. Науменко [28-29] та ін.) Другу групу джерел становлять періодичні видання, представлені публікаціями у таких журналах як «Наше життя» [34-37], «Украинская жизнь» [29] тощо.

Окремо слід сказати про архівні матеріали [1-5], використані для ілюстрування та підтвердження окремих фактів з життя подружжя. У ході дослідження, головним чином, були опрацьовані фонди Центрального

державного архіву вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВО України).

Для розкриття теми у дипломній роботі використана література, в якій висвітлюється життєвий шлях С. Ф. Русової [41, 70, 72] та О. О. Русова [75, 77, 85, 91] та їх громадська діяльність в Україні в останній чверті XIX – поч. XX ст. Окрім того, були залучені статті та публікації науковців, в центрі дослідження яких власне сам громадський рух як суспільно-політичне явище, його зародження та поширення [67, 68, 74, 96], функціонування окремих громад, членами яких було подружжя [43, 45, 46, 48, 57, 62, 106].

Апробація результатів роботи та публікації. Питання та положення, які розкриваються у дипломній роботі викладено у трьох наукових статтях, що опубліковані у студентських збірках, та на наукових конференціях, зокрема, «73-й звітній студентській науковій конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова» (Одеса, 2017). Серед статей варто згадати наступні: «Діяльність Київської громади у спогадах Олександра Русова», «Роль Софії та Олександра Русових у виданні «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1876 р.», «Громадська діяльність подружжя Олександра та Софії Русових на Півдні України».

Структура роботи обумовлена проблемно-хронологічним принципом, а також специфікою мети та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків.

У першому розділі розглядаються основні джерела роботи, з'ясовуються умови та обставини їх видання, подається короткий зміст та визначаються особливості структури; характеризується та аналізується історіографія теми, окреслюється коло провідних дослідників, які займалися даною проблематикою, та ступінь вивчення обраної теми.

У другому розділі характеризується той період життя Олександра та Софії Русових, який відіграв основну роль у процесі формування їх світогляду: родинне виховання, дитинство, юнацтво, навчання та вплив на їх погляди зв'язків з видатними громадськими і культурними діячами (І. П. Новицький, М. П. Драгоманов, М. П. Старицький, М. І. Пирогов, Т. Г. Шевченко, М. В. Лисенко, В. Б. Антонович та ін.).

Третьому та четвертому розділам приділено найбільше уваги і в них йдеться про роки найбільш активної громадської діяльності подружжя у складі українських громад різних регіонів.

Список джерел та літератури дипломної роботі складає 109 позицій. З них 40 позиції джерел та 69 літератури.

ВИСНОВКИ

Як бачимо, діяльність подружжя Олександра та Софії Русових мала яскраво виражений національний характер. Вони бачили істинні джерела відродження української нації, зокрема і розбудови держави в цілому. Зрозуміло, чому ім'я таких видатних громадивців-патріотів певний час замовчувалися. Лише в незалежній Україні стало можливим говорити щиро і в усій повноті про здобутки роботи подружжя.

У ході дослідження надбань історичної науки було з'ясовано, що до сьогодні відсутнє ґрунтовне вивчення громадської діяльності Олександра Олександровича та Софії Федорівни у комплексі, а наявні лише поодинокі роботи окремо про вище згаданих діячів різного напрямку. Відсутнє повне розкриття поняття про них не лише як чоловіка та дружини, а і одночасно як партнерів, товаришів та соратників у спільній справі та життєвих поглядах. Ця робота дозволила заповнити відсутній пробіл у сучасному історичному доробку.

Посилаючись на численні приклади та факти з життя Олександра та Софії Русових, дійшли висновку про те, що родинне виховання, їх оточення та навчання в Києві зіграли основну роль у формуванні моральних та життєвих переконань, цінностей. Варто також звернути увагу, що попри те, що ці громадські діячі не були корінними українцями, але вже в роки формування себе як особистостей обрали своєю життєвою ціллю роботу на користь України – стали, так би мовити, «не українськими українцями».

Безсумнівно також, що тогочасна атмосфера в країні у житті подружжя Русових, коли вони уже досить свідомо почали розуміти та оцінювати оточення, поклала останні цеглини в тому фундаменті світогляду, який, як ми прослідкували, складався поступово з дитячих років. Саме на цьому

фундаменті і повинна була закріпитися їхня стійка і досить сильна побудова громадського кругозору і пов'язана з цим кругозором громадська робота.

Варто звернути увагу, що попри періодичні розбіжності поглядів (як от абсолютна підтримка Софією Русовою народницьких поглядів і обережне ставлення до них Олександром Олександровичем), подружжя діяло у своїй громадській роботі як одне ціле.

У ході дослідження цікавою особливістю виявилось те, що обидва – і Олександр, і Софія) – працюючи на ниві громадського руху, тим не менш йшли кожен своїм напрямом – Олександр Олександрович займався переважно статистичною та земською діяльністю, а Софія Федорівна – просвітницькою, освітянською, публіцистичною – тобто у центрі її роботи були культурницькі питання.

У роботі розгорнуто відображено основні події громадського руху в останній чверті XIX – на початку XX ст. через призму громадсько-політичної діяльності подружжя Русових. Розкрито їх внесок у діяльність кожної з громад, членами яких було подружжя, у хід української історії загалом.

Таким чином, Олександр та Софія Русови у другій половині XIX – початку XX ст. брали активну участь у загальноросійських народницькому, земському конституційному та українському національно-визвольному рухах, за що притягалися до відповідальності у правоохоронних органах Російської імперії. Своєю активною діяльністю вони посприяли об'єктивному обґрунтуванню права українського народу на існування, втілення його споконвічних цілей до незалежного, вільного життя, визнання української культури та українства як такого. Подружжя Русових пройшло разом з українським національно-визвольним рухом складний і тривалий шлях від так званого культурництва до створення українських політичних

партій, ставши одними з тих, хто готував підвалини для українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. ЦДАВО України. – Ф. 3889 (Русова Софія Федорівна (1856-1940) - педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова). – Оп. 1. – Спр. 1. – 34 арк.
2. ЦДАВО України. – Ф. 3889 (Русова Софія Федорівна (1856-1940) - педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова). – Оп. 2. – Спр. 7. – 58 арк.
3. ЦДАВО України. – Ф. 3889 (Русова Софія Федорівна (1856-1940) - педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова). – Оп. 2. – Спр. 8. – 46 арк.
4. ЦДАВО України. – Ф. 3889 (Русова Софія Федорівна (1856-1940) - педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова). – Оп. 2. – Спр. 20. – 39 арк.
5. ЦДАВО України. – Ф. 3889 (Русова Софія Федорівна (1856-1940) - педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова). – Оп. 2. – Спр. 23. – 43 арк.

Опубліковані джерела

Мемуари та спогади подружжя

6. Русов А. А. Как я стал членом «Громады» / Александр Александрович Русов // Украинская жизнь. – М., 1913. – № 10. – С. 40-49.

7. Русов А. А. Н. В. Лысенко (вместо некролога) / Александр Александрович Русов // Украинская жизнь. – 1912. – № 11. – С. 9-19.
8. Русов О. О. Пам'яті М. В. Лисенка / Олександр Олександрович Русов // Світло. – 1912. – Кн. 3. – С. 3–6.
9. Русов О. О. Пам'яті П. Житецького / Олександр Олександрович Русов // Світло. – 1911. – Кн. 7. – С. 32–35.
10. Русов О. О. Спогади про Пирогова / Олександр Олександрович Русов // Світло. – 1910. – Кн. 3. – С. 18-21.
11. Русов О. О. Спомини про В. Б. Антоновича / Олександр Олександрович Русов // Рада. – 1908. – 1 (14) квітня. – № 76. – С. 2-3.
12. Русов О. О. Спомини про празьке видання “Кобзаря” / Олександр Олександрович Русов // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 125–136.
13. Русов О. О. Уривок споминів про М. П. Драгоманова / Олександр Олександрович Русов // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 97–99.
14. Русов О. О. Щоденники та спогади / Упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., коментарі: О. Я. Рахно ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; Черніг. від-ня ін-ту укр. археографії ; Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – 317 с.
15. Русова С. Ф. Мої спомини (1861–1879) / Софія Федорівна Русова // За століт. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / Ред. : акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 135–175.
16. Русова С. Ф. Мої спомини (1879–1915) / Софія Федорівна Русова // За століт. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / Ред. : акад. М. Грушевського. – Кн. 3. – К., 1928. – С. 147–205.
17. Русова С. Ф. Мої спомини / Софія Федорівна Русова. – Львів : Хортиця, 1937. – 284 с.

18. Русова С. Ф. Мої спомини / Софія Федорівна Русова. – К. : Україна-Віта, 1996. – 208 с.
19. Русова С. Ф. Мемуари. Щоденник / Софія Федорівна Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

Спогади сучасників

20. Дорошенко Н. Мої спомини про недавнє минуле: 1914–1920 роки / Ніна Дорошенко; прим.: К. Галушко, К. Лобанова. – Темпора, 2007. – 272 с.
21. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877) / Михайло Петрович Драгоманов. – Львів, 1889. – 456 с.
22. Єфремов С. De mortuis. Пам'яті Ол. Русова. – Пам'яті К. Паньківського. – В. Лесевич / Сергій Єфремов // Основа. – Одеса, 1915. – Кн. 3 (жовтень). – С. 35-47.
23. Жебунев Л. Н. Памяти А. А. Русова / Леонид Николаевич Жебунев // Украинская жизнь. – Москва, 1915. – № 10. – С. 9-28.
24. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874-1885 рр.: У 2 т. / Олександр Федорович Кістяківський ; упоряд. В. С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І. Л. Бутич ; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. - К. : Наукова думка, 1994. - Т. 1 : 1874 - 1879. – 645 с.
25. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874-1885 рр.: У 2 т. / Олександр Федорович Кістяківський ; упоряд. В. С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І. Л. Бутич ; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 2 : 1880 - 1885. – 583 с.

26. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого / Олександр Гнатович Лотоцький ; Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. Вид. Укр. – 2-ге вид., із змін. – Видання Укр. Православ. Церкви в США, 1966. – Ч. 1. – 287 с.
27. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого / Олександр Гнатович Лотоцький ; Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. Вид. Укр. – 2-ге вид., із змін. – Видання Укр. Православ. Церкви в США, 1966. – Ч. 2. – 486 с.
28. Науменко В. П. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / Володимир Павлович Науменко ; Укл.: В. Шевченко, Т. Демченко, О. Герасименко, Л. Студьонова. – Чернігів, 2010. – 69 с.
29. Науменко В. П. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / Володимир Павлович Науменко // Украинская жизнь. – М., 1916. – №1. – С. 33-48; №3. – С. 14-31.
30. Русов Ю. О. Кілька спогадів про Софію Русову (з нагоди 100-ліття народження 1856–1956 рр.) / Юрій Олександрович Русов // Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 10. – С. 1172-1182.
31. Хижняков В. М. Памяти А. А. Русова / Василь Михайлович Хижняков // Русские записки. – 1915. – №11. – С. 305-308.
32. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861 – 1907) / Євген Харламович Чикаленко. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. – 502 с., портр.
33. Шраг І. Спомини про О. О. Русова / Ілля Шраг ; Опубл. : Рахно О. Я. // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5-6. – С. 57-64.

Періодика

34. Бура Л. Пам'яті великої вчительки / Л. Бура // Наше життя. – 1955. – № 2. – С. 16.

35. Дорошенко Н. В. Зразковий приклад (У 100-літні роковини народин Софії Русової) / Наталія Вікторівна Дорошенко // Наше життя. – 1957. – № 8. – С. 4.
36. Ліндфорс-Михалевич Н. Софія Русова (1856-1940) / Ніна Ліндфорс-Михалевич // Наше життя. – 1990. – № 6. – С. 2-4.
37. Ліндфорс-Михалевич Н. Софія Русова (1856-1940) / Ніна Ліндфорс-Михалевич // Наше життя. – 1990. – № 7. – С. 11-12.

Листування

38. Савченко Ф. Листування О. О. Русова з Я. П. Полянським в справі споминів про Шевченка для празького видання “Кобзаря” / Федір Савченко // Україна. – 1929. – Кн. 5-6 (34). – С. 95-100.

Документи

39. Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Т. 1 [За 1873 год]. – Киев: Типография Императорского ун-та Св. Владимира, 1874. – 500 с.
40. Программа для собиранія этнографических и статистических данных, составленная действительными членами Юго-Западного отдела императорского русского географического общества, гг. Чубинским и Руссовым. – К., 1873. – 4 с.

ЛІТЕРАТУРА

41. Антоненць Н. Б. Русова Софія Федорівна / Наталя Борисівна Антоненць // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : у 2 кн. / ред. О. В. Сухомлинська. – Кн. 2. – К. : Либідь, 2005. – С. 136–145.
42. Антоненць Н. Б. Права людини – наскрізна ідея громадсько-просвітницької і творчої спадини С. Русової / Наталя Борисівна Антоненць // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 8. – С. 99-102.

43. Антонович М. Д. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років. Коли постали громади. Українська петербурзька громада / Марко Дмитрович Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 27-49.
44. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. / Михайло Давидович Бернштейн. – К. : АН УРСР Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 1959. – 216 с.
45. Болдирєв О. В. Одеська Громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс] / Олександр Васильович Болдирєв. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с. – Режим доступу: <http://library.org.ua/?p=55> (14.03.2018).
46. Гермайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова / О. Гермайзе // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С.259–265.
47. Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової / Лілія Василівна Гонюкова // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 133–138.
48. Грицик К. Стара Київська громада в українському національному русі у 60-90-х рр. XIX століття: погляд на проблему / Катерина Грицик // Мандрівець : Журнал гуманітарних студій. – 2014. – № 6. – С. 22-28.
49. Груць Г. М. Софія Русова і просвітительський рух в Україні : автореф. дис. д-ра іст. наук: 13.00.01 / Галина Михайлівна Груць ; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 1999. – 15 с.
50. Дацюк Г. Раз добром нагріте серце...До дня народження Софії Русової [Електронний ресурс] / Галина Дацюк // Україна Incognita. – 2014. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/raz-dobrom-nagrite-sercze.html> (14.03.2018)
51. Демченко Т. Софія Русова про революціонерів-народовольців / Тамара Демченко // Сіверський літопис. – 2012. – № 3-4. – С. 129-133.
52. Дорошенко Д. І. Володимир Антонович : його життя й наук. та громад. діяльність [Електронний ресурс] / Дмитро Іванович Дорошенко. – Прага:

- Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 163 с. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004636
53. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901 – 1905 років / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 283–320.
54. Енциклопедія Українознавства: в 12 тт. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж–Нью-Йорк: Молоде життя. – 1973. – Т. 7. – С. 2650.
55. Євдокименко І. М. Українська емігрантська преса про творчий доробок Софії Русової [Електронний ресурс] / І. М. Євдокименко / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 5 с. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visnyk_1027/content/yevdokimenko.pdf (14.03.2018)
56. Жидкова Н. М. Відстоювання національних прав Софією Русовою / Наталя Миколаївна Жидкова // Молодий вчений. – 2014. – № 9 (12). – С. 114-118.
57. Житецький І. Київська громада за 60-х років [Електронний ресурс] / Ігнат Житецький // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 91-125. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr14.htm> (14.03.2018)
58. Зайченко І. В. До питання про історіографію дослідження творчої спадщини С. Ф. Русової / Іван Васильович Зайченко // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 257-261.
59. Землинська О. Софія Русова / О. Землинська, М. Палієнко // Історія України в особах: XIX – XX ст. / Під ред. І. Войцехівської, В. Абліцова, О. Божко та ін. – К. : Україна, 1995. – С. 355-358.
60. Іваницька С. Г. «Українське дев'ятнадцяте довге століття» в мемуарах та щоденниках Олександра Русова / Світлана Григорівна Іваницька // Наукові

- праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXVI. – С. 325-331.
61. Іваницька С. Г. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. / Світлана Григорівна Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 33. – Запоріжжя, 2012. – С. 273-282.
62. Катренко А. М. Одеська громада 70-90-х років ХІХ ст. / Андрій Миколайович Катренко // Київська старовина. – 1998. – № 2.
63. Катренко А. М., Мойсієнко В. О. О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності: (До 150-річчя від дня народження) / Андрій Миколайович Катренко // Історія в школах України. — 1997. — № 2. — С. 51-53.
64. Катренко А. М., Петрук Б. О. О. Русов — видатний український вчений і громадський діяч (1847—1915) / Андрій Миколайович Катренко. – К. : Нора-прінт, 1998. – 64 с.
65. Київська «Стара» Громада. 1876 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patent.net.ua/res/images/large/2230.jpg> (31.03.2018)
66. Клер І. Діяльність Київської громади початку 60-х рр. ХІХ ст.: проблема в українській історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. / Ірина Клер // Схід. – 2014. – № 3 (129). – Травень-червень. – С. 34–38.
67. Козар Л. П. Розвиток національної фольклористики наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: роль громад, історія їх створення та стан наукового вивчення [Електронний ресурс] / Лідія Козар // Матеріали до української етнології. – 2012. – Вип. 11. – С. 96-104. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/mdue_2012_11_19 (31.03.2018)
68. Козар Л. П. Роль українських громад у формуванні теоретико-методологічних засад фольклористики другої половини ХІХ – початку ХХ століття: погляд на проблему [Електронний ресурс] / Лідія Козар. – 2016. –

- С. 151-178. – Режим доступу : <http://ss.etnolog.org.ua/zmist/2016/151.pdf>
(13.04.2018)
69. Красніцька Г. М. Створення та діяльність Одеської громади на теренах України [Електронний ресурс] / Ганна Миколаївна Красніцька // Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 104. - С. 18-20. - Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Krasnitska_NM/Stvorennia_ta_dialnist_Odeskoi_hromady_na_terenakh_Ukrainy.pdf
70. Кузь В. Г. Софія Русова: сторінки життя і творчості у контексті сьогодення / Володимир Григорович Кузь // Історико-педагогічний альманах. – К.: Академія пед. наук України, 2012. – № 2. – С. 44-47.
71. Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню українського культурно-освітнього руху у другій половині ХІХ ст. / Алла Алимівна Кучеренко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – № 6. – 2002. – Т. 17. – Вип. 4. – С. 67-72 (Серія «Історичні науки»).
72. Лопушинська І. Життєвий шлях Софії Федорівни Русової. До 155-ти річчя від дня народження С. Русової / Ірина Лопушинська // Наддніпрянська правда. – 2011. – 18 лютого. – С. 5-8.
73. Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова / Владислав Леонтійович Лукеренко. – Київ: Наукова думка, 1965. – 123 с.
74. Нагайко Т. Українські громади у фокусі вітчизняної історичної думки: короткий огляд сучасної історіографії / Тарас Нагайко // Мандрівець. – 2014. – № 5 (113). – С. 12-17.
75. Олександр Олександрович Русов (1847-1915): біобібліогр. покажч. / Скл. і вступ. Стаття: О. Я. Рахно ; наук. ред.: О. Б. Коваленко. – “Історики та краєзнавці Чернігівщини”. – Вип. 2. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2004. – 116 с.
76. Побірченко Н. С. Київська громада: південно-західний відділ Російського географічного товариства у Києві (70-ті роки ХІХ століття) [Електронний ресурс] / Н. С. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської

- школи – 2002. – Випуск 03. – С. 192-200. – Режим доступу: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/3/vupysk_26.pdf
77. Побірченко Н. С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог. Короткий життєпис / Наталя Семенівна Побірченко. – К.: Пед. думка, 1998. – 72 с.
78. Проскура О. Біля джерел української педагогічної думки / Олена Проскура // Софія Русова. Вибрані педагогічні твори. – К. : Освіта. – 1996. – С. 8-33.
79. Проскура О. Біля її вогнища / Олена Проскура // Русова С. Мої спомини. – К. : Україна-Віта, 1996. – С. 3-12.
80. Рахно О. Я. Діяльність О. О. Русова щодо збереження та вивчення історико-культурної спадщини Чернігівщини / Олександр Якович Рахно // Сіверянський архів: Науковий щорічник. — 2007. — Вип. 1. — С. 68-72.
81. Рахно О. Я. Діяльність Олександра Русова на Півдні України / Олександр Якович Рахно // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). – К., 1999. – Вип. 8. – С. 348-352.
82. Рахно О. Я. З неопублікованих щоденників О. Русова / Олександр Якович Рахно // Сіверянський архів: Науковий щорічник. — Вип. 2. — 2008. — С. 80-95.
83. Рахно О. Я. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова в Харкові / Олександр Якович Рахно // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – Вип. 4. – С. 129-135.
84. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини / Олександр Якович Рахно // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49-61.
85. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) : автореф. канд. істор. наук: 07.00.01 / Олександр Якович Рахно ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. – 19 с.

86. Рахно О. Я. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Якович Рахно // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5-6. – С. 131-138.
87. Рахно О. Я. Творча спадщина О. О. Русова як джерело для вивчення історії України другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Якович Рахно // Україна, українці, українознавство у XX ст. у джерелах і документах: Зб. наук. праць: У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 93-97.
88. Рахно О. Я. Чернігівський губернський земський гласний О. Ф. Ліндфорс / Олександр Якович Рахно // Сіверянський літопис. – 2010. – № 3. – С. 142-153.
89. Резніченко І. Видавнича діяльність О. Русова як шлях до просвітництва / Ірина Резніченко // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 599-604.
90. Резніченко І. Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847–1915 рр.) : монографія [Електронний ресурс] / Ірина Резніченко. – К. : НВФ Славутич-Дельфін, 2015. – 173 с. – Режим доступу : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/3591/1/Монографія%20Резніченко.pdf> (13.03.2018)
91. Резніченко І. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей О. Русова [Електронний ресурс] / Ірина Резніченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – № 43(2). – С. 320-328. – Режим доступу : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/43_2/vi_snu_k_30.pdf (14. 03. 2018)
92. Родина Ліндфорс [Електронний ресурс] // Благодійна організація «Благодійний фонд ім. Софії Русової». – Режим доступу: <http://rusova.at.ua/index/0-2> (30.03.2018)
93. Рудько М. П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади» / М. П. Рудько // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 126-134.

94. Рябінін-Скляревський О. О. Херсонський гурток Русова. 1885-1889. / О. О. Рябінін-Скляревський. – Запоріжжя, 2003. – 72 с.
95. Савченко Ф. Я. Заборона Українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х р.р. / Федір Якович Савченко ; Українська академія наук. – Харків, Київ: Державне видавництво України, 1930. – 414 с.
96. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне життя в Чернігові в кінці ХІХ – початку ХХ ст. / Григорій Васильович Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 10. – С. 5-78.
97. Світленко С. Українські громади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Особливості ідеології та діяльності) / Сергій Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9-28.
98. Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель: до 155-річчя від дня народження: біобібліогр. довід. / Упоряд.: А. М. Доркену, Т. В. Лога ; наук. ред.: П. І. Рогова, А. М. Доркену ; наук. консультант, авт. вступ. ст.: Є. І. Коваленко ; Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – «Видатні педагоги світу». – Вип. 6. – К., 2010. – 175 с.
99. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Василівна Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
100. Тулуб О. Словник псевдонімів українських письменників : (матеріали) / Олександр Тулуб ; Укр. акад. наук. — Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1928. — 34 с.
101. Українська педагогіка в персоналіях Х– ХІХ ст.: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл., у 2-х кн. / За ред. Сухомлинської О. В. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. : ХХ століття. – 550 с.
102. Філоретова Л. Єлисаветградська громада / Лариса Філоретова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія № 6: Історичні науки. – К., 2012. – Вип. 9. – С. 123–130.

103. Фотоальбом [Електронний ресурс] // Благодійна організація «Благодійний фонд ім. Софії Русової». – Режим доступу: <http://rusova.at.ua/photo/> (31.03.2018)
104. Фотоальбом. Київська «Стара» Громада. 1876 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patent.net.ua/res/images/large/2230.jpg> (31.03.2018)
105. Харитонova Н. В. Софія Русова та її роль у вітчизняній педагогіці [Електронний ресурс] / Наталя Віталіївна Харитонova / Артемівська загальноосвітня школа I-III ст. № 11 ім. Артема. – Артемівськ, 2006. – 10 с. – Режим доступу: http://gumanpedagog.org.ua/attachments/article/50/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0.doc (13.03.2018)
106. Чмир С. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.) / Світлана Чмир // Південна Україна XX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1 (4). – Запоріжжя, 1998. – С. 107-114.
107. Чорна Л. В. Громадівський рух 60-70-х рр. XIX ст. у контексті українського національного відродження [Електронний ресурс] / Ліана Чорна // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія. – 2007. – Вип. 12. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11111.html> (13. 03. 2018)
108. Микита Шаповал. Софія Русова / Микита Шаповал // Життя і знання. – 1932. – Ч. 8. – С. 251.
109. Шаповал М. Свято Матері (з нагоди 75-ліття Софії Русової) / Микита Шаповал // Самостійна думка. – 1931. – Ч. 6/7. – С. 8–10.